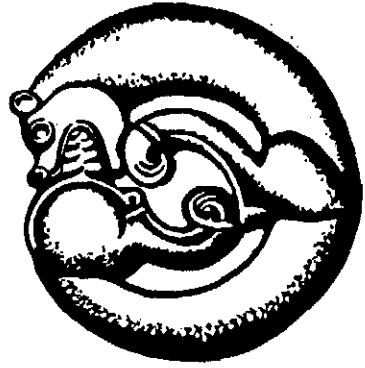

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

КУЛЬТУРНА НАЛЕЖНІСТЬ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОЇ ТА ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ЧЕРКАСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

І. В. Палагута

Використовуючи матеріали розвідок у зоні затоплення Кременчуцького водосховища (на території Золотоніського та Чорнобайвського р-нів Черкаської обл.), автор статті намагається простежити розвиток пам'яток доби бронзи від культури багатоваликаної кераміки до пізньобронзових, які за типом наближаються до сабатинівських.

Пам'ятки середньої та пізньої бронзи на території лівобережжя Середнього Подніпров'я вивчені поки що, на жаль, недостатньо. Хоч цей регіон, який знаходиться на стику різних природних та культурних зон, і відігравав важливу роль у процесі розвитку культур бронзової доби України. Якщо ми маємо у Середньому Подніпров'ї кілька більш-менш досліджених пунктів культури багатоваликаної кераміки (далі — КБК), то питання про культурну належність населення цього регіону доби пізньої бронзи залишається відкритим¹. Проте, можливо традиційно, ця територія до останнього часу відносилася різними дослідниками до зрубної культури². Можливість зробити чіткі висновки обмежувалася недостатнім фактичним матеріалом.

Деякою мірою джерелознавчу базу з цього питання поповнюють матеріали розвідок, виконаних у 1987—1990 рр. загоном Черкаської Лісостепової археологічної експедиції, у складі якої працював і автор статті³.

У зоні затоплення Кременчуцького водосховища поблизу сіл Чапаєвка, Чехівка, Іркліїв Золотоніського р-нів Черкаської обл. було досліджено 13 пунктів, що містять кераміку КБК пізньої бронзи, зібрано досить значну кількість підйомного матеріалу. Усі ці пункти розташовані у заплаві Дніпра, а нині більшу частину року затоплені водосховищем. Співвіднести їх з виявленими розвідками 50-х рр. не можливо, тому що після створення водосховища ситуація тут дещо змінилася. Експедицією «Славутич» у 1981 р. тут ніяких місцезнаходжень не знайдено⁴.

Розвідки провадилися на відносно невеликій території, охоплюючи частину заплави Дніпра, що періодично затоплюється, на протязі близько 15 км вздовж берега. Необхідно відзначити, що пункти розташовані досить близько: відстань між ними рідко перебільшує 1—1,5 км. На більшості культурний шар майже повністю знищено водою. У цих умовах ми спробували виділити окремі керамічні комплекси, по можливості співвіднести їх з матеріалами інших пам'яток та простежити розвиток типів кераміки. Не претендуючи на повноту висновків, що за матеріалами розвідок поки що зробити неможливо, спробуємо лише накреслити основні напрямки у вирішенні питання про культурну належність населення та шляхи розвитку культур доби бронзи Середнього Подніпров'я.

© І. В. ПАЛАГУТА, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1996 р.

Звертаючись до огляду окремих пунктів, насамперед зупинимось на матеріалах КБК. Нами досліджено п'ять зруйнованих поселень цієї культури.

Пункт Чапаська УТОС I поблизу с. Чапаська (прив'язка пунктів зроблена до розташованої на березі водосховища бази відпочинку Черкаського УПП УТОС та Липівського орнітологічного заказника — ЛОЗ) серед значної кількості різночасового матеріалу дає фрагменти кераміки КБК, які виділяються орнаментациєю у вигляді горизонтальних рядів розчленованих пальцьовими вдавленнями та гладеньких валиків, часто у поєднанні з прокресленим орнаментом (рис. 1, 1, 3). Зустрічаються також такі елементи, як вдавлення, наліпи, які є характерними для орнаментациї посуду доби ранньої бронзи (рис. 1, 3, 5), що напевно свідчить про архаїчність комплексу⁵ (така орнаментация серед інших матеріалів або зовсім відсутня, або представлена на поодиноких невиразних черепках). Кілька фрагментів тулуба вказують на наявність біконічних посудин з ребристими боками (рис. 1, 4), хоч присутні і більш-менш округлі форми. Повністю реконструйовано тільки невеличку конічну мисочку (рис. 1, 2).

Напевно до КБК належить фрагмент нижньої частини посудини, прикрашеної гладеньким валиком, створюючи «ялинкові» композиції з пункту Чапаська ЛОЗ-3 (рис. 1, 10). Аналогічний орнамент виявлено на горщику із зруйнованого кургану в Чапасьці⁵.

Характерними для КБК є також фрагменти здебільше біконічних горщиків з більш-менш виразним ребром у середній частині тулуба та невеликими відігнутими назовні або майже прямими вінцями, які походять з пункту Чапаська ЛОЗ-6. Нижня частина тулуба та вінця у більшості випадків прикрашені горизонтальними рядами валиків, по плічках — орнаментация прокресленими лініями, які утворюють трикутні, «ялинкові», «листоподібні», «паркетні» та інші композиції (рис. 1, 7, 9). Цікавими є фрагмент тулуба посудини, прикрашеної завитим у спіраль розчленованим наліпним валиком (рис. 1, 8), та фрагмент денця на зовнішній частині якого два валики утворюють композицію у вигляді хреста (рис. 1, 6).

На Мойсінських Кучугурах (поблизу с. Іркліїв) під зрізом берега зібрано розвал подібного горщика біконічної форми і видовжених пропорцій. Горщик прикрашено двома рядами валиків під вінцями та горизонтальними валиками у нижній частині тулуба. По плічках — орнаментация з прокреслених ліній, що утворюють композицію з вписаних один в одного трикутників, простір між якими заповнений наколами (рис. 1, 11).

Пункт Чапаська ЛОЗ-5 дає схожий матеріал. Цікаво, що тільки один із знайдених фрагментів (але розташований не в межах головного скупчення) має на плічках прокреслений орнамент (рис. 1, 12), у більшості ж ця частина залишається неорнаментованою (рис. 1, 13, 15). Крім біконічних є також посудини банкової форми з прямими стінками (рис. 1, 14). Тут знайдено також два фрагменти крем'яних серпів зі слідами роботи — залощення по краю леза (рис. 3, 2), та кам'яний товчак з чотирма виступами (рис. 3, 1). Серпи є характерною знахідкою на багатьох поселеннях середньої — пізньої бронзи України. Товчаки, подібні до нашого, датуються досить широко (від пізньоямного до сабатинівського часу), вони детально проаналізовані у праці І. Т. Чернякова⁷. Зустрічаються на досить великій території — від Поволжя до Румунії, але є характернішими для степової зони, а на території Лісостепу відомі ще з Чикалівки⁸, стоянки Яремівка на р. Студенець⁹, с. Шахівка Полтавської обл.¹⁰ Наш екземпляр виділяється малими розмірами — його висота лише 7,3 см.

Усі розглянуті вище матеріали мають ряд спільних рис, які дозволяють віднести їх до КБК. Найбільш характерна форма посуду тут — біконічний горщик з більш-менш виділеним ребром, значно менше трапляються посудини з округлими боками. Орнаментация теж у більшості випадків побудована за єдиною схемою: нижня частина тулуба та шийка вкриті горизонтальними рядами валиків, а по плічках найчастіше — прокреслений орнамент. Випал цих горщиків нерівномірний, черепок на зламі темного кольору. Характерною є домішка дрібного піску в глиняній масі. На Черкащині подібна кераміка відома з Суботівського городища¹¹, Монастирка (Правобережжя), не-

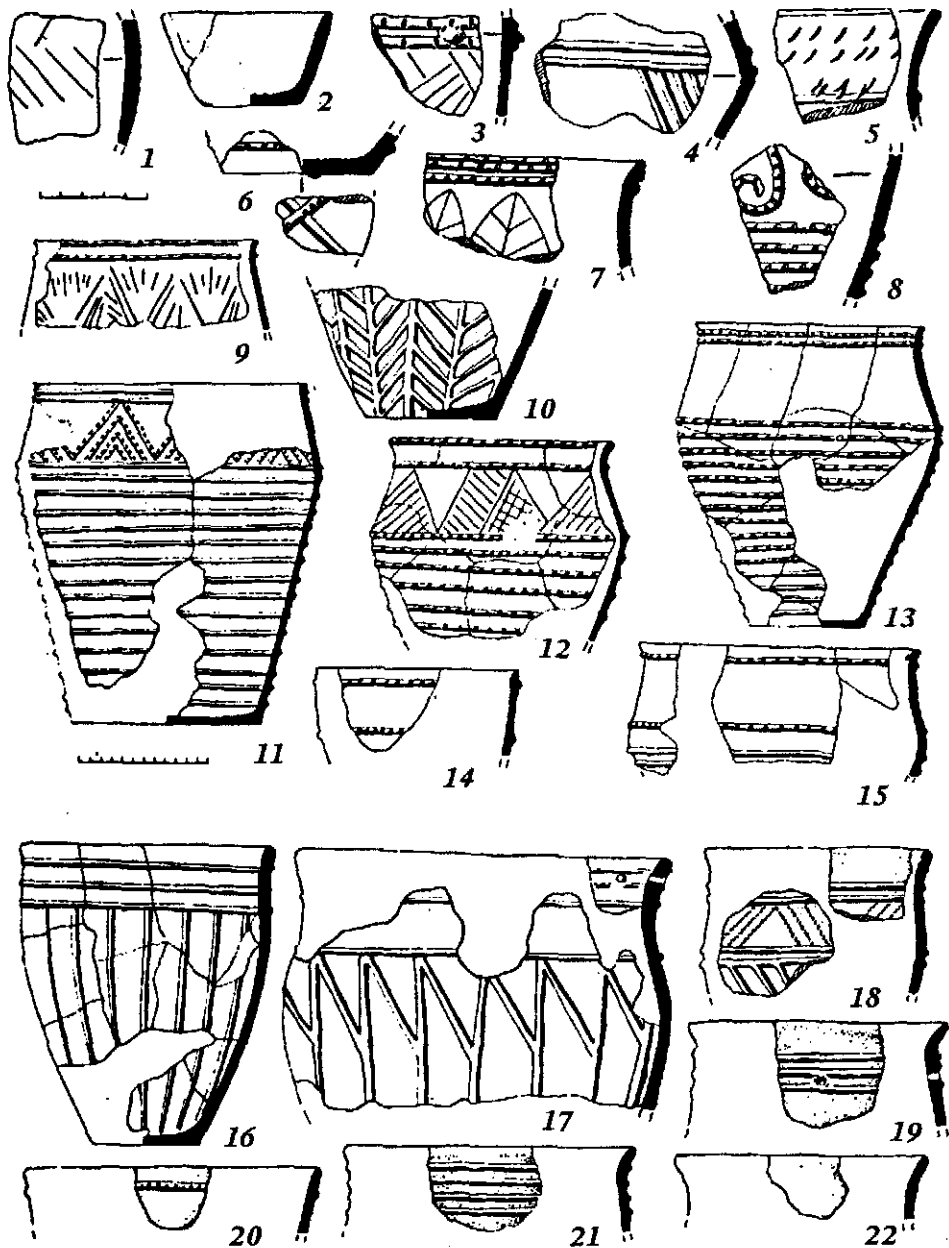

Рис. 1. Кераміка КБК: 1—5 — Чапаєвка УТОС-1; 6—9 — Чапаєвка ЛОЗ-6; 10 — ЛОЗ-3; 11 — Мойсинські Кучугури; 12—15 — ЛОЗ-5; кераміка перехідного часу: 16, 17 — УТОС-5; 18—20 — ЛОЗ-2; 21, 22 — ЛОЗ-1.

велика колекція зберігається у шкільному музеї с. Велика Бурімка Чорнобаївського р-ну (Лівобережжя). Вона знаходить аналогії на багатьох відомих поселеннях середньодніпровського варіанту КБК¹².

Звертаючись до інших, пізніших, на наш погляд, комплексів, спробуємо виділити дві групи: ранню, яка має ще окремі елементи КБК (пункти Чапаєвка УТОС — 5, 6; ЛОЗ — 1, 2, 4), перехідну від КБК до пізньої бронзи, та власне пізньобронзову (пункти Чапаєвка УТОС — 2, 7, 8).

Для першої групи характерна наявність посудин банкового типу з опуклими стінками та ледве відігнутими назовні потовщеними вінцями, або високих горщиків з опуклим тулубом. Ця кераміка орнаментована гладенькими наліпними валиками. Найчастіше три-чотири валики розміщені горизонталь-

но під вінцями та на шийці посудини, а по тулубу — рядки вертикальних валиків. Своєрідною є технологія орнаментатції — це нанесення на зовнішню поверхню посудини смужок рідкої глини, що утворюють шар, з якого формуються валики (своєрідний ангоб). Посуд бурого або темно-брунатного кольору, виготовлено з глиняної маси з домішкою великого піску, випал нерівномірний — зовнішня поверхня часто світліша за внутрішню.

Фрагменти семи таких посудин походять з пункту Чапаська УТОС-5. Одна з них реконструйована повністю (рис. 1, 16), інші — частково. На одному фрагменті валик утворює зигзагоподібну композицію (рис. 1, 17). Разом з керамікою тут знайдено фрагмент обушкової частини кам'яної свердленої сокири-молота.

Подібні посудини знайдено на пункті Чапаська ЛОЗ-4 (рис. 2, 1) разом з розвалами двох невеликих неорнаментованих горщиків з округлим тулубом та невеликими відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 3, 4) та кількома фрагментами великої посудини — «піфоса», діаметр вінець якого понад 50 см, орнаментованою горизонтальними та вертикальними валиками. Тут також знайдено кам'яного молота з жолобом посередині для прив'язування.

Невеликі колекції кераміки, яка наближається до описаної вище, походять з пунктів Чапаська УТОС-6 та Чапаська ЛОЗ-1 (рис. 1, 21, 22), ЛОЗ-2 (рис. 1, 18, 19, 20), де серед фрагментів, прикрашених валиками, зустрічаються також неорнаментовані, а, як виняток, є фрагмент, де разом з валиками нанесено шнуровий орнамент (рис. 1, 18).

Подібні до описаних «високі посудини майже всі... вкриті рядами валиків... у горизонтальному та вертикальному напрямках» походять з Сабатинівки¹³, де кераміка з багатоваликовою орнаментатцією становить до 17%¹⁴, та з Чикалівки, де близько 5% кераміки орнаментовано у такій же манері¹⁵. Але до сабатинівських ці комплекси відносити неможливо, по-перше тому, що поряд з вищезгаданою повністю відсутня кераміка, прикрашена одним валиком, що є характерним для власно пізньобронзових комплексів (умови, в яких зроблено ці знахідки, — більшість з посудин знайдено в розвалах — дозволяють досить упевнено судити про характер порушених пам'яток).

З іншого боку, ця кераміка хоч і несе ще багатоваликову орнаментатцію, але вже втрачає характерну для КБК біконічну форму. Досить чіткою ознакою, на наш погляд, є також повна відсутність прокресленого орнаменту, який дуже часто зустрічається на кераміці «класичної» КБК. Крім того простежуються відміни у мотивах орнаментатції. З технологічної точки зору її відрізняє наявність своєрідного «ангобу», з якого формуються валики, та інший склад глиняної маси, де переважає домішка великого піску або кварцу. На підставі цього автор вважає за можливе виділити ці матеріали у групу перехідних від КБК до пізньобронзових, які розглянемо нижче.

До власне пізньобронзових комплексів, як ми вказували вище, характерна наявність кераміки, орнаментованої одним валиком, який оперізує вінця чи плічка посудини, досить великої кількості неорнаментованої кераміки, хоч і при збереженні значного проценту посудин з багатоваликовою орнаментатцією (тип горщиків з пунктів ЛОЗ-4 — УТОС-5).

З цих пунктів найбільшу кількість матеріалу дає поселення Чапаська УТОС-7. Тут зібрано близько 120 фрагментів кераміки (переважно вінець), розвали чотирьох посудин та більше двох десятків різноманітних кам'яних та крем'яних знарядь праці. Близько 15—20% фрагментів мають багатоваликову орнаментатцію (рис. 2, 13, 14). Характерні також округлобкі горщики, прикрашені гладенькими або розчленованими насічками чи вдавленнями наліпним валиком, розташованим по плічках або під вінцями посудини (рис. 2, 5—7, 11). У деяких випадках кінці валика розімкнені та опущені донизу у вигляді «вусів» (рис. 2, 6). Є фрагменти банкових посудин з прямими вінцями, або неорнаментованих, або також прикрашених валиком (рис. 2, 9), кілька фрагментів прикрашено ямками (рис. 2, 8) чи пальцевими вдавленнями. Серед форм присутні також і близькі до сабатинівських низькі широківідкриті кубки (рис. 2, 10)¹⁶.

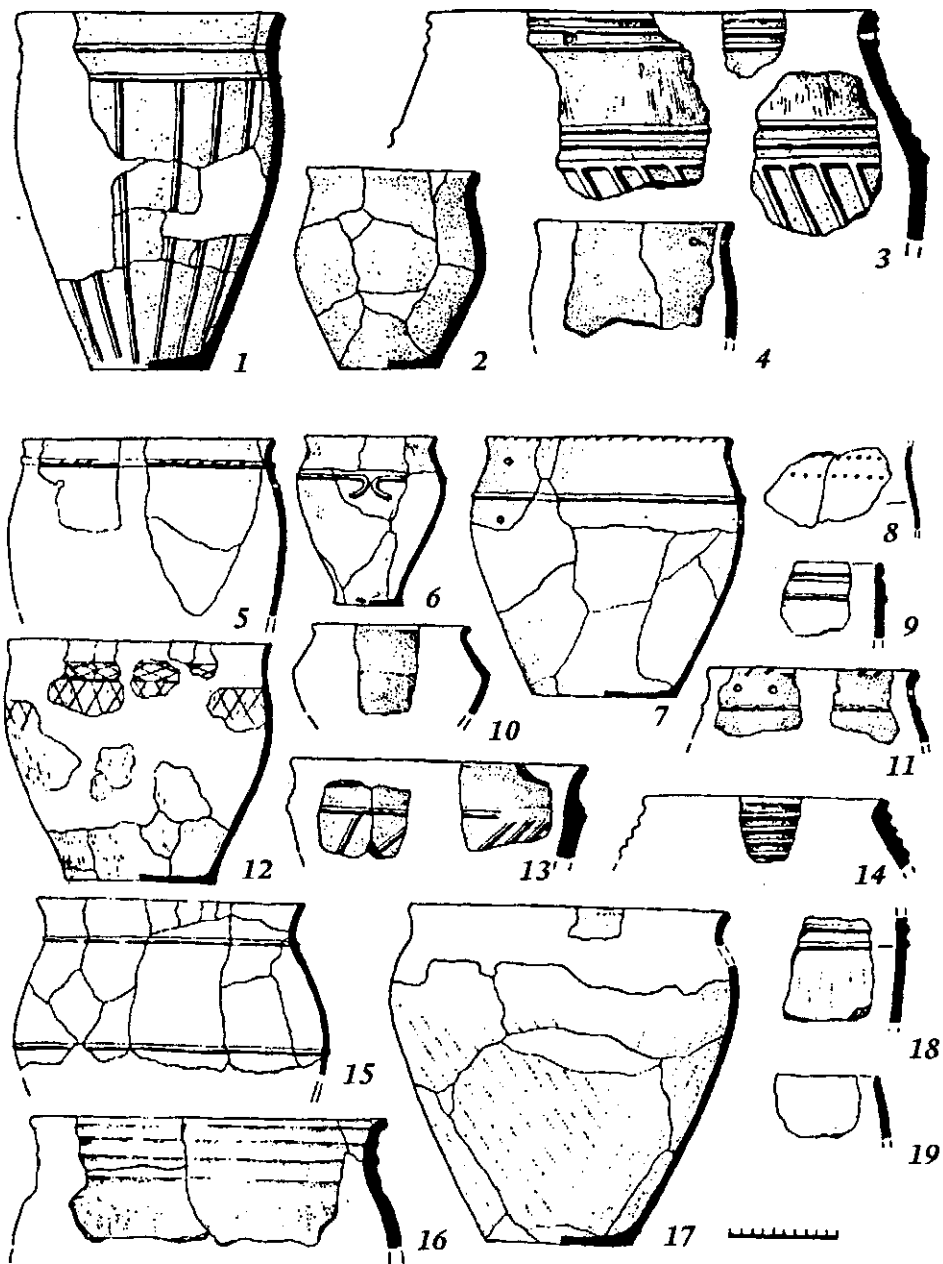

Рис. 2. Кераміка перехідного часу: 1—4 — Чапаська ЛОЗ-4; пізньобронзова кераміка: 5—14 — Чапаська УТОС-7; 15, 16 — УТОС-8; 17—19 — УТОС-2.

Посуд такої форми та схожій орнаментатії відомий з сабатинівських поселень, найближчі аналогії йому ми знаходимо в Чикалівці¹⁷.

Подібна кераміка зустрічається також і серед пізньобронзових матеріалів з Суботівського городища, автори розкопок зближують її з посудом поселення Бабино IV¹⁸. За складом тіста кераміка з Середнього Подніпров'я теж наближається до сабатинівської — абсолютна більшість фрагментів має домішку піску.

З основної маси кераміки виділяється горщик, поверхня якого заглажена гребінчастим штампом, прикрашений по плічках прокресленим орнаментом (рис. 2, 12). Зовнішня поверхня донця також вкрита косою сіткою з прокреслених ліній. Винятковою є присутність органічних домішок у тісті. Але ана-

логічні фрагменти та цілі форми відомі з Чикалівки, де вони віднесені до так званих тюльпаноподібних горщиків та становлять близько 7% кераміки¹⁹.

З цього пункту походить також досить значна колекція кам'яних знарядь: розтиральників, товчачиків, відбійників, фрагменти та одна ціла невеличка зернотерки. Серед крем'яних знарядь — дві скребачки та фрагмент серпа, обробленого двобічною ретушю (рис. 3, б); знайдено також глиняне прясло. Особливості цього набору (наявність зернотерок, розтиральників, серпа) вказують на землеробський характер господарської діяльності мешканців поселення. Тут відкриті також залишки вогнища, складеного з оброблених брил граніту та кілька невеликих фрагментів глиняних валиків — залишки зруйнованих конструкцій жител.

Колекція з пункту Чапаська УТОС-2 нараховує 73 фрагменти кераміки (серед них 32 фрагменти вінець та 20 денець). Посуд переважно неорнаментований, але для деяких посудин характерне покриття поверхні свосередним смугастим згладжуванням. Саме так оброблено поверхню єдиного реконструйованого горщика з опуклим тулубом, високо піднятими плічками та невеликими відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 17). Виявлено також фрагменти банкових посудин з прямими стінками (рис. 2, 19), деякі з них прикрашені по плічках одним-двома валиками (рис. 2, 18). У керамічному тісті — домішка великого піску, товченого граніту; випал нерівномірний, черепки світло-брунатного та сірого кольорів.

Особливу зацікавленість викликає знахідка фрагменту верхньої частини пласкої в перерізі глиняної антропоморфної фігурки, шия якої ледве виділяється вперед, руки передані у вигляді конічних виступів. За складом тіста вона аналогічна іншій кераміці з цього пункту — характерною є домішка великого піску та товченого кварцу (рис. 3, 5). У даному регіоні таку знахідку виявлено вперше. Аналогічна статуетка походить з білогородського поселення поблизу с. Ворошилівка Троянівського р-ну Житомирської обл.²⁰ Цікавою є також знахідка заготовки гранітної бурави округлої форми з виділеною шийкою та ледве означеною невеликою заглибиною для отвору (рис. 3, 4).

До цього ж кола старожитностей пізньої бронзи наближаються залишки трьох посудин з пункту УТОС-8, одна з яких — горщик плавної S-подібної форми в профілі — прикрашена двома горизонтальними валиками: під вінцями та на найбільшому діаметрі (рис. 2, 15). Інший фрагмент орнаментовано трьома горизонтальними валиками під вінцями, третій прикрашено горизонтальними конелюрами, розміщеними на шийці (рис. 2, 16), що зближує його з керамікою пізнішого білозерського часу, хоч такі фрагменти теж зустрічаються в Чикалівці²¹.

Щодо металевих виробів цього часу, то, на жаль, вони зустрічаються на території Черкаського Лівобережжя тільки у вигляді випадкових знахідок. З району сіл Чапаська та Чехівка походить невеликий (довжиною 12,8 см) бронзовий дволезовий ніж з пласким ромбоподібним упором (рис. 3, 3). Найближчі аналогії йому походять з м. Канева та с. Берестяги Канівського району²², Лобойківського скарбу (КТР Н32 за Є. М. Чернихом)²³.

Як ми вказували на початку статті, більшість дослідників відносила територію Середнього Подніпров'я до зрубної культури. Останнім часом ця теза переглядається, хоч і за відсутності детальних польових досліджень. Так, на думку М. М. Чередниченка, «пам'ятки пізньої бронзи Подніпров'я з'явилися внаслідок продовження розвитку попереднього типу пам'яток (тобто КБК — І. П.), а не різкої зміни тут населення»²⁴. Вони розглядаються вченим разом з більш східними за зрубні, хоч на них і «треба було б поширити поняття сабатинівська культура»²⁵. С. С. Березанська підкреслює, що «пам'ятки тут або не мають чітких ознак, або об'єднують риси зрубної та сабатинівської культур»²⁶, а в останній праці висловлює необхідність «виключити район Київського Подніпров'я з області поширення зрубної культури»²⁷.

Наш матеріал дозволяє доповнити висловлені думки. Звертаючись до описаних пам'яток, по-перше, слід відзначити генетичну підоснову КБК для пам'яток пізньої бронзи. При цьому виділяються перехідні комплекси (типу Чапаськи УТОС-5, ЛОЗ-4), де посуд втрачає вже характерну для КБК біко-

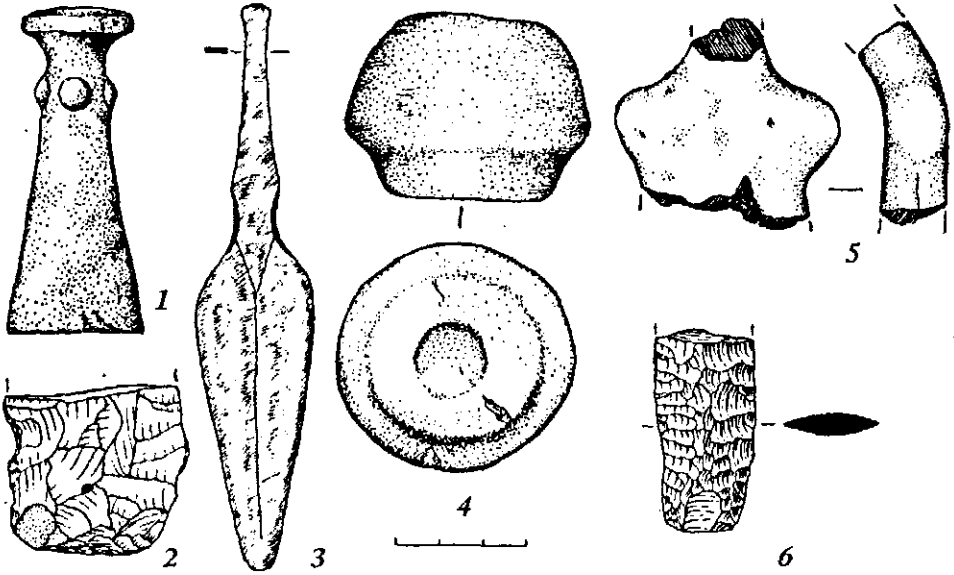

Рис. 3. 1, 2 — Чапаєвка ЛОЗ-5, кам'яний пест та фрагмент серпа; 3 — бронзовий ніж; 4, 5 — Чапаєвка УТОС-2, булава та фрагмент антропоморфної статуетки; 6 — Чапаєвка УТОС-7, фрагмент серпа.

нічну форму, але має ще орнаментацию багатьма валиками, також змінюються композиції орнаменту та зникає орнаментация прокресленими лініями. Саме такі «багатоваликові» посудини присутні разом з іншою керамікою на ранніх сабатинівських поселеннях (Сабатинівка, Чикалівка, Чапаєвка УТОС-7 тощо). Пізньобронзові комплекси з керамікою, прикрашеною одним валиком, мають аналогії як у кераміці, так в складі знарядь праці серед сабатинівських пам'яток, особливо близькі вони до Чикалівки. Кераміка з цих пунктів наближається до сабатинівської також і за складом тіста — абсолютна більшість фрагментів мають домішку піску, а для зрубної кераміки з поселень Лівобережного Лісостепу навпаки характерна домішка шамоту та органічних матеріалів²⁸.

На своєрідність лобойківського металу, до якого за морфологічними ознаками близький ніж з Чапаєвки, та відміну його від зрубного вже вказували дослідники²⁹. Наявність серед матеріалів антропоморфної статуетки теж вказує на зв'язок Середнього Подніпров'я з землеробськими південно-західними культурами.

Відсутність у цьому регіоні (вище р. Сули) поховань у зрубках, характерних для лісостепової зрубної культури в басейні Сіверського Дінця та для курганів Самаро-Орельського межиріччя теж вказує на відміну населення цієї території від більш східного регіону. Поодинокі знахідки кераміки та інших речей зрубної культури, як і зрубні впливи в керамічному комплексі, не змінюють тут загальної картини. Вважаємо, що майбутні, ширші розшуки мають уточнити цю картину та детальніше показати роль окремих компонентів у розвитку культури пізньої бронзи Середнього Подніпров'я, її участь у формуванні білогородівських та чорноліських пам'яток. Крім цього, на нашу думку, треба було б поставити питання про локальну своєрідність пам'яток Подніпров'я.

Примітки

¹ Березанская С. С. Культурно-хронологические взаимоотношения между сабатиновской и срубной культурами на территории Украины // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: тез. докл. Всесоюз. конф. — Суздаль, 1987. — М., 1987. — С. 38, 39.

² Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді — бронзи на території України. — К., 1988. — С. 107. — Рис. 9; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху

бронзы.— К., 1982.— С. 34.— Рис. 16; *Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. И.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 50—54.— Рис. 14.

³ *Григорьев В. П., Сиволоп М. П.* Отчет о работе Черкасской Лесостепной археологической экспедиции в 1988 г. // ИА ИА НАНУ.— К., 1989.

⁴ *Телегин Д. Я., Титова Е. Н.* Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в зоне Кременчугского водохранилища в 1981 г. // ИА ИА НАНУ.— К., 1982.

⁵ *Братченко С. И.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье.— К., 1977.— С. 21—42.

⁶ *Березанская С. С.* Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА.— 1960.— № 4.— С. 26—41.— Рис. 9.

⁷ *Черняков И. Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э.— К., 1985.— С. 91, 92.— Рис. 42.

⁸ *Шарафутдинова И. М.* Поселения эпохи поздней бронзы поблизу Кременчука // Археология.— 1964.— Вып. XVII.— С. 164, 165.— Рис. 7, 1.

⁹ *Сибильов М. В.* Старовинності Ізюмщини.— Ізюм, 1930.— Вып. IV.— Табл. XXXIV, 9.

¹⁰ *Рудинский М.* Археологічні збірки Полтавського музею.— Полтава, 1928.— С. 16.— Табл. 11, 37.

¹¹ *Зберігається у фондах музею кафедри археології історичного факультету Московського державного університету.*

¹² *Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. И.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 14—23.

¹³ *Кривцова-Гракова О. А.* Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МНА.— 1955.— № 46.— С. 126—128.

¹⁴ *Шарафутдинова И. И.* К вопросу о сабатиновской культуре // СА.— 1968.— № 3.— С. 16—34.

¹⁵ *Шарафутдинова И. М.* Поселения эпохи поздней бронзы поблизу Кременчука...— С. 159—162.

¹⁶ *Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. И.* Культуры эпохи бронзы...— С. 97.— Рис. 26, 12.

¹⁷ *Шарафутдинова И. М.* Поселения эпохи поздней бронзы...— С. 159—161.— Рис. 4, 1; 5, 7.

¹⁸ *Граков Б. И., Тереножкин А. И.* Субботовское городище // СА.— 1958.— № 2.— С. 166, 167.— Рис. 3.

¹⁹ *Шарафутдинова И. М.* Поселения эпохи поздней бронзы...— С. 161, 162.— Рис. 5, 12, 14.

²⁰ *Березанская С. С.* Поселения раннего железного века в Житомирской области // АП.— 1956.— С. 50, 51.— Табл. 1.— Рис. 9.

²¹ *Шарафутдинова И. М.* Поселения эпохи поздней бронзы...— С. 159—164.— Рис. 5, 5.

²² *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— Рис. 98, 3, 4.

²³ *Черных Е. И.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 111—124.— Табл. XXXV, 20, 28, 29.

²⁴ *Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. И.* Указ. соч.— С. 50.

²⁵ *Там же.*— С. 81.— Рис. 14.

²⁶ *Березанская С. С.* Культурно-хронологические взаимоотношения...— С. 39.

²⁷ *Березанская С. С.* Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К., 1990.— С. 108, 109.

²⁸ *Денисова А. А.* Некоторые особенности технологии изготовления керамики срубной культуры на территории Лесостепной Украины // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: тези доп. XX Респ. конф.— Одеса, жовтень, 1989.— К., 1989.— С. 60, 61.

²⁹ *Березанская С. С.* Усово Озеро...— С. 109.

И. В. Палагута

КУЛЬТУРНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕЙ И ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ЧЕРКАССКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ

В статье анализируются результаты разведок, проведенных Черкасской Лесостепной археологической экспедицией в 1987—1990 гг. в зоне затопления Кременчугского водохранилища в Золотоношском и Чернобаевском районах Черкасской области. Рассмотрено 13 пунктов, содержащих керамику средней — поздней бронзы. Часть их относится к культуре многоваликовой керамики (КМК). Среди более поздних ма-

терналів можна виділити перехідні від КМК до позднебронзових, де кераміка по формі та мотивах орнаментування відрізняється від багатошарової, що відсутня для пізнього бронзового століття горшки, прикрашені одним валіком. Собственно позднебронзові комплекси відносяться до сабатинівського кола (типу Чикаловки) і генетично пов'язані з попередньою КМК. Цим підвергається сумнівне положення про віднесення пам'яток Середнього Подніпров'я цього часу до ареалу срубної культури.

I. V. Palaguta

RELICS OF THE MID AND LATE BRONZE AGE ON THE CHERKASSY LEFT-BANK AREA (TO THE PROBLEM OF CULTURAL ATTRIBUTION)

Results of surveys carried out by the Cherkassy forest-steppe archaeological expedition in 1987—1990 in the zone of flood of the Kremenchug reservoir in the Zolotonoshy and Chernobaev districts of the Cherkassy region are analyzed in the paper. Pottery of mid and late periods of the bronze age from 13 stations is described. Some of them are attributed to the culture of many applique cordon pottery (MCP culture). Among the later materials we can distinguish the transitional ones from the MCP culture to the Late Bronze culture. Such pottery differs from the MCP in its form and the ornamental pattern, but vessels typical of the Late Bronze are absent. The Late Bronze findings belong to the Sabatinovskaya culture (of the Chikalovka type) and are genetically linked with the preceding MCP culture. This fact makes doubtful the thesis that relics of that time in the mid Dnieper territory belong to the area of the Srubnaya culture.

Одержано 20.09.91

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ

М. М. Череди́ченко, В. Ю. Мурзін

Публікуються матеріали Бердянського кургану, який було споруджено для поховання скіфського можновладця на межі V та IV ст. до н. е.

Протягом двох сезонів 1977—1978 рр. Приазовська експедиція Інституту археології НАНУ, очолювана М. М. Череди́нським, провадила охоронні розкопки скіфського царського кургану IV ст. до н. е., розташованого на східній околиці с. Нововасилівка Бердянського району Запорізької обл. Свою назву курган дістав через те, що був побудований на одному з мисів високого правого берега р. Берда, що за 10 км західніше від того місця, де вона впадає в Азовське море.

На жаль, ще до початку цих досліджень, у 1971 р., курган був частково зруйнований невдалими, аматорськими розкопками експедиції Бердянського музею, керованої краєзнавцем О. Я. Огульчанським. Письмового звіту про ці роботи немає, не провадилась й будь-яка креслярська чи фотофіксація. Тому відомостей про ці розкопки майже не збереглося.

Розкопники намагалися досягти поховань за допомогою наскрізної траншеї шириною близько 15 м, прокладеної бульдозером через центр кургану. Висота останнього на цей час становила приблизно 8,4, а діаметр — 70 м. Як свідчать фрагментарні записи співробітника Бердянського музею Г. С. Мищенко, який брав участь у розкопках, верхня частина курганного насипу —

© **М. М. ЧЕРЕДИ́НЧЕНКО, В. Ю. МУРЗІН**, 1996